

УДК 378.22.001

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА ЯК ПРОЦЕСУ ВИРІШЕННЯ ПОЛІСИСТЕМНИХ ПРОБЛЕМ

Гура Т.Є.

I. Вступ

Дослідження особливостей мислення психолога як процесу вирішення професійних завдань та проблем є цілком традиційним і логічним. Адже за своєю природою мислення як опосередковане відображення зовнішнього світу спирається на враження від реальності та надає людині можливість залежно від опанованих знань, умінь та навичок правильно оперувати інформацією, успішно будувати плани і програми своєї поведінки (С. Рубінштейн); як свідоме відображення дійсності в таких її об'єктивних властивостях, зв'язках та відносинах, у які включаються та які недоступні безпосередньому чуттєвому сприйняттю об'єкти (О. Леонт'єв), у психологічному сенсі є процесом вирішення завдань або проблем.

У більшості наукових праць мислення людини розглядається вченими саме у процесуальному аспекті – як "живе" людське явище (за В. Спиридоновим), практичне за своєю природою. Дослідження ж особливостей професійного мислення психолога з позиції тих професійних проблем, які вирішує фахівець, на сьогодні залишається нездійсненим, що, на нашу думку, зумовлено, насамперед, складністю, ситуативністю, малопрогнозованістю професійних завдань психолога-практика, на відміну від інших сфер професійної діяльності особистості. Проте без розгляду професійного мислення як процесу вирішення проблем неможливе визначення як закономірностей перебігу професійної мислєдіяльності психолога в цілому, так і методів активізації його мисленнєвого пошуку.

Теоретичною основою вивчення професійного мислення психолога як процесу вирішення завдань або проблем є фундаментальні положення щодо природи мислення людини О. Анісімова, О. Брушлінського, О. Леонт'єва, М. Мамардашвілі, В. Петухова, Ж. Піаже, С. Рубінштейна, О. Тихомірова, В. Шадрикова, Г. Щедровицького та ін.; й стосовно особливостей професійного мислення фахівця Д.М. Завалишиної, О.В. Карпова, М.М. Кашапова, Н.І. Пов'якель та ін.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення особливостей професійного мислення психолога як процесу вирішення професійних проблем. Задля досягнення поставленої мети необхідно виконати завдання, яке полягає у виявленні характеру проблем, котрі вирішує практичний психолог, та вимог до його професійної мислєдіяльності.

III. Результати

Вивчення особливостей мислення людини як процесу вирішення завдань її життєдіяльності у психологічній науці має глибокі історичні корені. У більшості наукових шкіл дослідження природи мислення відбувається саме у просторі процесуальності.

Так, науковці Вюрцбургської школи (Н. Ах, О. Зельц, О. Кюльпе, К. Марбе та ін.), усупереч асоціанізму, представники якого (Д. Гартлі, Дж. Миль, Т. Циген, Д. Юм та ін.) розглядали мислення як недовільну зміну образів-уявлень, внутрішню дію, розумову діяльність, вважали мислення актом виявлення відносин, системи категорій, тобто роботою Я, що підвладна певному завданню; на їх погляд, розвиток мислення – це процес виявлення нових відносин між думками. Як стверджував О. Зельц, завдання – це похідний пункт розгортання мислення, схематично антиципований комплекс понять, у якому існують прогалини. Це порушення структури і задає цільову установку для продуктивного мислення. Завдання-проблема вимагає від суб'єкта мислення актуалізації не тільки знань, а й певного методу: репродуктивного, коли суб'єкт використовує старий метод до нових умов завдання, або продуктивного, коли буде новий засіб на основі старих прийомів [3].

Так, саме вчені Вюрцбургської школи виділили мислення у самостійну внутрішню діяльність і заснували традицію дослідження мислення як процесу вирішення завдань.

Гештальтпсихологи (М. Вертхеймер, В. Келлер, К. Коффка та ін.) трактували мислення як спосіб становлення гештальта – психологічної цілісності, що формується в процесі структурування перцептивного поля свідомості. Сутність мислення, за В. Келером [5], полягає у розумному, що є протилежним випадковому, вирішенні завдання, яке, у свою чергу, полягає в тому, що окремі частки проблемної ситуації починають сприйматися у новому гештальті, нових відносинах; проблемна ситуація переструктурується, у результаті чого предмети виявляються крізь призму нових властивостей. І якщо представники асоціанізму виводили вирішення завдань безпосередньо з минулого досвіду, його актуалізації, то гештальтисти, не заперечуючи минулий досвід, вбачали провідний фактор в організації завдання, а також у рівні розвитку таких мисленнєвих операцій, як поєднання, аналіз, виділення структурного центру (К. Коф-

фка), або структурування та реорганізація (М. Вертгеймер).

Отже, представники гештальтпсихології здійснили спробу виявити глибинні основи процесу мислення, ввели метод "міркування уголос", а також метод систематичних "підказок", які по-різному впливали на вирішення завдання й могли вважатися непрямым індикатором мисленнєвого процесу.

Представники біхевіоральної теорії мислення (Е. Толмен, Дж. Уотсон та ін.) вважали мислення широким явищем, безголосною поведінкою, що включає внутрішню мову, а також засоби невербальної комунікації. Згідно з Дж. Уотсоном, існують три форми мислення: 1) просте розгортання мовних навичок; 2) вирішення не нових завдань, проте таких, що рідко трапляються та вимагають випробувальної словесної поведінки; 3) вирішення нових завдань, які вимагають словесного вирішення до того, як буде виконана дія. Третя форма мислення є лише невеликою складовою людської поведінки, яка при вивільненні несуттєвих моментів тотожна поведінці тварини. Людина, як стверджував Дж. Уотсон, є твариною мовної поведінки [11].

Процесуальна природа мислення розглядається і в психоаналітичній теорії мислення (З. Фройд та ін.), в якій мислення в цілому трактується як сфера виявлення мотивації, воно проявляється у: сновидіннях як різновиді образного мислення, що розгортається не довільно; дотепності; творчості.

Найбільш важливим для подальшого дослідження мислення у працях психоаналітиків стало виокремлення специфічних ознак несвідомого порівняно зі свідомим, а також розуміння значущості несвідомого у мисленні. Як зауважував Е. Блейлер, існує особливий вид мислення – аутичне, в якому думки підкоряються афективним потребам; воно виявляється у сновидіннях, міфології, забобонах; не є нерозвинутим реалістичним мисленням, а навпаки, є механізмом його розвитку, механізмом потребно-емоційної регуляції людини, внутрішнім прихованим простором вирішення проблем афективної сфери [11].

У теорії структурного операціоналізму Ж. Піаже, учений, використовуючи термін "інтелект", розглядає мислення як: прогресивну оборотність мобільних психічних структур; стан рівноваги, до якого прагнуть усі організми; механізм асиміляції та акомодатії. У процесі індивідуального розвитку людини інтелект як здатність вибудувати різні структури або схеми вдосконалює спосіб структурування, утворюючи ієрархічну систему схем. На кожному рівні певна схема спричиняє відповідний спосіб асиміляції та акомодатії [10].

Здобутками для сучасного розуміння мислення як процесу вирішення проблем у теорії Ж. Піаже став генетичний підхід до розвитку пізнавальних структур, обґрунту-

вання того, що інтелектуальна діяльність не просто відтворює особливості деяких зовнішніх предметів, а й характеризується змінами самого суб'єкта пізнання, що визначає перспективні можливості пізнання нових об'єктів тощо.

Представники когнітивної психології єдині у тому, що мислення є: 1) процесом розв'язання завдань (проблем); 2) активною діяльністю інтелекту. У дослідженні мислення, на думку когнітивістів, акцент має ставитися не на тому, про що думає людина, а на тому, як вона думає. Для цього в апарат науки вводяться такі когнітивні структури, як "схеми" (Ф. Бартлетт), "когнітивні карти" (Е. Толмен), "когнітивні структури особистості" (У. Скотт), "антициповані схеми" (У. Найссер), "фрейми" (М. Мінський), "сценарії" (Р. Шенк), сутність яких полягає у знанні, що отримало форму впорядкованої структури або схеми та використовується індивідом як засіб вирішення проблем діяльності, сприйняття, мисленнєвих актів.

Радянська та сучасна вітчизняна наука визначають мислення як складний феномен, що є стержневим у психіці людини, в якому синтез домінує над аналізом так, що останній розщеплюється, діючи тільки як "аналіз через синтез" [14]. Процес мислення, на думку С. Рубінштейна, – це, насамперед, аналізування та синтезування того, що виділяється аналізом; потім – це абстрагування та узагальнення. Закономірності цих процесів у їх взаємозв'язках – основні внутрішні закономірності мислення [14, с. 111]. Причому мислення як процес здійснюється за чотири фази-етапи: 1) усвідомлена постановка проблеми; 2) вирішення проблеми у формі гіпотези; 3) критична перевірка гіпотетичного вирішення; 4) формування рішення у виді судження. Проте стадії та компоненти мислення ніколи не бувають чітко відокремленими. Ці стадії нерозривно взаємопов'язані, взаємопроникають, виростають одна з одної. У цьому виявляється неперервність процесу мислення [1, с. 25].

Отже, незважаючи на різні погляди вчених основоположних психологічних шкіл щодо сутності мислення людини, єдиним є розуміння того, що воно функціонує у формі процесу, спрямованого на вирішення завдань або проблем. Мислення як процес постійно змінюється, проте при цьому є необоротним, характеризується неперервністю як у часі, так і структурно: не поділяється на частини (є недиз'юнктивним, за О. Брушлинським), обов'язково несе у собі який-небудь предметний зміст (є завжди мисленням про щось), спрямоване на отримання продукту або результату. Об'єктом мислення є завдання та проблеми як два різні типи проблемних ситуацій, дві різні форми невизначеності.

Однак, незважаючи на те, що деякі автори ототожнюють такі явища, як завдання та проблема, на нашу думку, вони мають суттєві відмінності, реалізуються завдяки різним психологічним механізмам та передбачають різні методи вирішення. Причому проблеми у психологічній науці досліджені набагато менше, що зумовлено як складністю експериментального вивчення їх вирішення порівняно із завданнями, так і відсутністю чітких понятійних орієнтирів.

Узагалі, у сучасній науці існують певні традиції щодо розуміння сутності проблем мислення. По-перше, те, що проблема визначається як стійке протиріччя: існують два обґрунтованих судження, які виключають одне одного, тобто проблема – це ситуація несумісності альтернативних суджень, позицій, інтересів, функціональних або просторово-часових характеристик. По-друге, проблема розглядається у діяльній контексті. Як зауважував Г. Щедровицький, проблема – це розрив у діяльності, глухий кут, який призводить до зупинки діяльності або систематичних перебоїв, порушень у ній, що передбачає розгортання особливих режимів мислення (рефлексія, проектування та ін.), спрямованих на вирішення проблеми та впровадження у діяльність розроблених способів і процедур [18]. По-третє, відповідно до неокантианської традиції, проблема є ускладненням або одвічним питанням, що передбачає безліч тлумачень та вимагає суттєвих теоретичних зусиль для свого вирішення.

У сучасній психологічній науці виділені такі основні риси проблем:

1) проблеми не мають вихідного формулювання, та сам процес їх вирішення починається з пошуку; вони виявляються у порушеннях діяльності, складних емоційних станах людини (від незадоволеності до втрати смислу життя), різних формах когнітивного дисонансу; механізмом потрапляння людини у складну ситуацію є проблематизація;

2) проблеми мають комплексну будову: включають у себе безліч різних явищ, предметів, поглядів, змінних та ін.; вони охоплюють різні сфери людського буття, виникають у сфері теорії та практики. Проблеми мають мережний характер: усі її складові пов'язані одна з одною так, що трансформація одного елементу призводить до зміни багатьох інших (за Д. Дернер), причому кількість наслідків цих змін настільки значна, що їх важко уявити та контролювати. Крім того, мережний характер проблем спричиняє безліч їх формулювань, а відтак, напрямів пошуку вирішення;

3) проблеми характеризуються непрозорістю: людина або група людей ніколи не має повної інформації про проблемну ситуацію;

4) проблеми, на відміну від завдань, мають динамічну властивість, вони розвиваються у часі, створюючи "часовий пресинг", вимагаючи постійно передбачати,

йти на випередження, тому мають формулюватися у ході вирішення;

5) проблеми завжди характеризуються "людським виміром": вони включають у себе людину, яка з ними зіштовхнулася, як свою принципову складову, відтак, специфічні риси носія проблеми (психологічні, професійні, фізіологічні та ін.) становлять зміст проблемної ситуації.

Отже, проблема, на відміну від завдання, яке характеризується відсутністю засобів його вирішення, є невизначеністю другого порядку, аморфним утворенням, складними умовами без явно сформульованої мети, пов'язаними з внутрішніми особистісними чинниками [15].

Професійні проблеми, з якими зіштовхуються практичні психологи, відповідають усім вищезазначеним характеристикам проблемності. Крім того, вони мають, на нашу думку, розглядатися як полісистемні, на відміну від моносистемних проблем.

Моносистемні проблеми можуть описуватися у межах якої-небудь однієї системи, навіть складної; вони вже містять завдання, що достатньо швидко формулюються, коректно представляються, є алгоритмічно вирішеними. Полісистемні проблеми містять у собі безліч нечітко виражених, таких, що важко формулюються, часто алгоритмічно невирішених завдань (за В. Дружиніним [7]).

IV. Висновки

Професійні проблеми психологів безумовно стосуються полісистемних, і їх вирішення потребує врахування таких положень.

1. Професійна психологічна проблема за своїм змістом характеризується внутрішньою динамікою сутнісного – зміною власних системоутворювальних властивостей та залежностей, вона невизначена і непередбачена. Це спричиняється, насамперед, тим, що психолог не отримує чіткого "замовлення" від клієнта, який майже завжди не усвідомлює сутність проблеми, не може чітко сформулювати свої очікування від вирішення життєвих труднощів.

2. Професійні психологічні проблеми потребують динамічно мінливих, гнучких, різноманітних, варіативних та навіть суперечливих засобів мисленнєвої діяльності – методів проектування проблемної ситуації. А застосування різних психологічних технік може та має призводити до різноманітних, неоднозначних результатів, до збільшення ситуації невизначеності, що висуває особливі вимоги до мисленнєвої діяльності фахівців, відсутності загальних універсальних правил дослідження складних полісистемних психологічних проблем, які теоретично можуть бути виведеними, проте завжди матимуть характеристику локальності, принципової залежності від контексту, особливостей та умов конкретної ситуації. В окремих випадках декілька малозначущих, неочевидних нюансів ситуації можуть зумовити те, що застосування загального правила, яке приводило до успіху, викли-

кає зворотний ефект, прямо протилежний очікуваному. Відтак, професійні проблеми практичного психолога завжди вимагають уваги до деталей ситуації та готовність до зміни рішення аж на фазі рефлексії, коли професійна взаємодія психолога і клієнта здається завершеною.

3. Професійна мисленнєва діяльність психолога за принципом переходу від абстрактного до конкретного, виведення окремого з універсального цілого (дедуктивні висновки) має обмежене застосування. Важливе значення для вирішення психологічних проблем має індукція (хід мислення від окремого до загального), а також абдукція (гнучкі роздуми, спрямовані на послідовне осмислення та інтеграцію даних у таку модель ситуації, яка дає найкраще пояснення на цей момент).

4. Основними емоційними станами людини при дослідженні складних систем, а відтак, – психолога в процесі вирішення професійних проблем є невпевненість, сумніви, готовність прийняти двобічні (прогнозовані та непрогнозовані) результати. Ці емоційні стани відображають принципову неможливість знаходження єдиного обґрунтованого вибору, єдиної гіпотези, єдиного методу, єдиного критерію оцінювання результату.

5. У процесі взаємодії людини з комплексними динамічними системами змінюється і сам суб'єкт, причому значною мірою непередбаченим та комплексним чином, розвиваючись в анатомо-фізіологічному, соціальному, пізнавальному, емоційному, особистісному і професійному аспектах. Отже, вирішення професійних проблем може призвести до варіативних змін самого психолога, як у позитивному, так і негативному сенсах.

Усе це вимагає переорієнтації не тільки процесу професійної підготовки психологів на розвиток їх професійного мислення (змісту та форм і методів навчання), а й системи їх післядипломної освіти, яка має врахувати ті якісні зміни в усіх сферах Я фахівця, що відбуваються у процесі вирішення ним полісистемних професійних проблем.

Література

1. Брушлинский А.В. Психология мышления и проблемное обучение / А.В. Брушлинский. – М. : Знание, 1983. – 89 с.
2. Завалишина Д.Н. Практическое мышление: Специфика и проблемы развития / Д.Н. Завалишина. – М. : Институт психологии РАН, 2005. – 376 с.
3. Зельц О. Законы продуктивной и репродуктивной духовной деятельности / О. Зельц // Психология мышления / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А. Спиридонова, М.В. Фаликман и др.]. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – С. 44–67.

4. Кашапов М.М. Психология профессионального педагогического мышления (методология, теория, практика) / М.М. Кашапов // Психология профессионального педагогического мышления / [под ред. М.М. Кашапова]. – М. : Изд-во Ин-та психологии РАН, 2003. – С. 73–143.
5. Келер В. Исследование интеллекта человекоподобных обезьян / В. Келер // Психология мышления / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А. Спиридонова, М.В. Фаликман и др.]. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – С. 341–352.
6. Когнитивная психология / [Р. Солсо]. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 589 с.
7. Когнитивная психология : учеб. для вузов / [под ред. В.Н. Дружинина, Д.В. Ушакова]. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
8. Кюльпе О. Психология мышления / О. Кюльпе // Психология мышления / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.А. Спиридонова, М.В. Фаликман и др.]. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – С. 38–43.
9. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 387 с.
10. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – СПб. : Питер, 2003. – 192 с.
11. Психология личности : хрестоматия : в 2 т. – Самара : БАХРАМ, 1999. – Т. 2. – 544 с.
12. Психология : словарь / [под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
13. Розин В.М. Мышление и творчество / В.М. Розин. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 360 с.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2007. – 720 с.
15. Спиридонов В.Ф. Психология мышления: Решение задач и проблем / В.Ф. Спиридонов. – М. : Генезис, 2006. – 319 с.
16. Тихомиров О.К. Психология мышления : учеб. пособ. / О.К. Тихомиров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1984. – 272 с.
17. Шадриков В.Д. Ментальное развитие человека / В.Д. Шадриков. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 284 с.
18. Щедровицкий Г.П. Мышление – Понимание – Рефлексия / Г.П. Щедровицкий. – М. : Наследие ММК, 2005. – 800 с.
19. Юлов В.Ф. Мышление в контексте сознания / В.Ф. Юлов. – М. : Академический Проект, 2005. – 496 с.

Гура Т.Є. Особливості професійного мислення психолога як процесу вирішення полісистемних проблем

Анотація. У статті здійснено аналіз особливостей професійного мислення психолога як процесу вирішення полісистемних проблем.

Ключові слова: психолог, професійне мислення, проблема.

Гура Т.Е. Особенности профессионального мышления психолога как процесса решения полисистемных проблем

Аннотация. В статье осуществлен анализ особенностей профессионального мышления психолога как процесса решения полисистемных проблем.

Ключевые слова: психолог, профессиональное мышление, проблема.

Gura T.E. Features of professional psychologist' thinking as process of polysystem problems solution

Annotation. In the article the analysis of features of professional thinking of the psychologist as process of the decision of polysystem problems is carried out.

Key words: psychologist, professional thinking, problem.